① पेज =(113-121, 321) = 10
विषय - व्याकरण   28x 13 x 0.1 c.m.

यतत्त्पुरुषस्यनियत: पश्चातमनसैव अदप्रेदेवि

...   .

पदक्रमशब्दयोस्तु आति त्वादेवासिद्धमितितदध्येतपुरुष

② पेज = (87,88) = 2   27.5 x 14 x 0.1 c.m.

अहिंसा या अभावेतु मानकंद: मकीर्तित: लक्ष्मणाया
-अभावेतु नीलकंठ शिखामता ...   .
... ।धियार्थिभृगंधा वाराहीश्व क्रमात् क्षिपत ॥
वरीशतावरी ॥

③ पेज = 4 (35-38) ।विषय पुराण
27 x 13 x 0.1 c.m

प्रजने नियोगक्रतुरिरुपेवम भ्क्तिपुस्तायदीश्वरे ...
... अश्रुचिर्वाप्यनाचारोमन सापाप माचरेत
श्रुचिरेवमवेन्नित्यमं

67

अघ्न्ये देवीत्यादि २

यत तत्सुरूपस्थानि यतः पश्चान्मनसैव अघ्न्ये देवि सरस्वतीडे काव्ये निहव्ये एतानि नेघो
नामानीत्यादौ यतएतानि तव नामानि अतस्त्वद भिन्नार्थाएषामर्थाद्इति वोधे अतएव नाम
संघितेसमानाधिकरणे इति सूत्रभाष्ये सामान्यवचनमित्यस्येदं प्रत्युदाहरणं दत्तमन्य
थैकार्थवोधकरूपसामानाधिकरण्यस्याप्यभावान्नदसंगतिः स्पष्टैव राकज्ञोपस्तेन तथा
आस्येभवः आसन्यः देवबन्धावृत्यनंतसकत्वमप्यतएवभाष्यात् तेनदत्तिसंदो
निशाचरइतिसंगच्छते भूजवोहृद्भवेत्येदारितिसाहचर्यात्सुन्त्वमपि देवेत
स्यतथाविधस्यभजनतइति द्वयोरन्होर्भवोघन्हः संख्याविसायपूर्वस्यान्हस्या
हन्नन्यतरस्यांडौ संख्याविसायपूर्वस्यान्हस्याहन्नादेशोवास्यात्ङौ द्वयन्हि द्व
हनि द्वयन्हे विगतमहोव्यन्हः व्यन्हि व्यहनि व्यन्हे अन्हः सायः सायान्हः सा
यान्हि सायाहनि सायान्हे इत्यदन्तः॥

सतितत्तद्वस्तुरूपस्यसम्यग्वोधानापत्तेः अने
कशब्दानांस्वेरूपवोधेन पूर्वमेकार्थवोधने कोशानामर्थान् अनएवयत्तदेते भ्यइत्यादौ पाणिनिने
कशेवोनकृतः एतेनकोशेशब्दानांशब्दपरता अनएवैकशेषेन अर्थपरत्वेतनसम्भवति इतःपूर्व
वंशक्तिग्रहाभावात् एतेशब्दाएकार्था इतिवोधः एवंचात्रप्रकारार्थत्वाभावेपिनक्षतिरित्यपास्तमितिदि

कोशे=

विरूपाणामपि समानार्थाना मित्यनेन ५=

विश्वपा इति विश्वं पातीति विग्रहे आतोनुपसर्ग इति प्राप्ते वा सरूपन्यायेनातो मनिन्कनिब्व
निपश्चेति चेन विच् सच्चादंतेभ्यो लोकेपि कीलालप आगतमिति विभाषा पूर्वापरान्केति सूत्रे भा
ष्यप्रयोगात् क्विप सत्वादंतेभ्यो भाष्यात्क्रांक्विब्भ्योनभिधानमेव अतएवपूत्या ख्याविति सूत्रे
स्याख्याविस्त्रावित्रक्तो भाष्येनत क्विप् अतएव च्छं स्याइत्यादिप्रयोगेषु भाष्यकृताईत्वेन
हतमिति केचित् अन्ये क्विपमेवाहुः दीर्घाज्जसि चेनेचीत्यनुकर्षः दीर्घाच्छसि वेति नियम

विश्वपा दीर्घाज्जसि च दीर्घाज्जसि इचि च परे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात्
ह्रस्वः विश्वपौ सवर्णदीर्घः विश्वपाः यद्यपीह झोङिनादिर्चीत्येव सिद्धं जसि
तुस्यपि पूर्वसवर्णदीर्घत्वतिनोक्ति तथापि गोर्य्यो गौर्य्ये इत्याद्यर्थस्य जसि
हत्याय्यत्वादुपन्यस्तं आतोधातोः आकारांतो यो धातुस्तदंतस्य भस्यांगस्य
लोपः स्यात् अलोन्त्यस्य विश्वपः विश्वपा विश्वपाभ्यामित्यादि एवं शंख

परं दीर्घाच्छसीत्येव तु न सूत्रितं दीर्घादेव जसीति विपरीतनियमापत्तेः प्रत्याहारे
भुजा निपत्ताश्रयणादत्रप्राप्तिः न्याय्यत्वादिति जसि पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य न्याय्य
त्वादित्यर्थः ॥ ७ ॥

धातोः किं हाहानिति अप्रयुक्तमिदं अस्य क्रियावाचकत्वेन हानिनित्युदाहरणं परेण ङकः अस्य
त्यादिसिद्ध्यर्थं मातेनाप इति वक्तव्यमित्युक्ते आत इति योगविभागेन तत्संसाध्यत्वात्
तंभाष्ये एवं च सादेशादेर्याभिधानं तदा योगविभागेन तल्लोप इष्ट एव सूत्रे धातुग्रहणमावं
न निवृत्त्यर्थमेव भाष्यवार्त्तिककृतो रत्नानकल्पनापेक्षये ष्टार्थकल्पनस्यैवोचितत्वात्
आवं तावदाचारक्विवेव न तत्क्विवंताव कर्त्तृक्विप्रानाभिधानादिति न तत्सूत्रवार्त्तिकयोः
ऽसवर्णदीर्घः हाहा ङे वृद्धिः हाहै ङसिङसोर्दीर्घः हाहाः ओसि च वृद्धिः हाहौ
ङौ आद्गुणः हाहे इत्थं विश्वपावन् आत इति योगविभागात् अधातोरप्यालो
विरोधः अत एव प्रथमयोरिति सूत्रे भाष्ये पररूपं बाध्य पः कश्चित् ङकः अनः इत्यापत्तौ
सामान्यापेक्षितयादीर्घमात्रस्य बाधकमिति पदेरामानित्यादिसिद्ध्यर्थमतो दीर्घ इत्यस्य सुपि चेति चा
न वर्त्तमाने बहुवचने झल्येदिति सूत्रे बहुवचने इति योगविभागेन पररूपबाधकं दीर्घविधा
यरामाणामित्यादावनेन दीर्घे परत्वान्नुते ग्नीनामित्यादौ सावकाशस्य नुटो ऽप्राप्तिमात्राकरु
त्वनधाप इति सूत्रे आत्तु सेरित्यत्राङ्ग्रहणान्नुटं त्यासमाधाय कीलालपामित्यादौ नङ्धापके
आतो धातोरित्यत्र वर्त्तप्लोपेन तद्बाधकेन समाहितं तद्धापके आवग्रहणं न कार्यमिति तद

सि०कौ०ञ्रा०
११४

जसि च ह्रस्वस्य गुण इति वर्त्तते ह्रस्वस्य॰ संबुद्धैकेत्यत ततः संबुद्धाविति वर्त्तते शेषो घ्यसखि॰ सूत्रमारभ्याविस तो यू इति ङिति ह्रस्वश्चेत्यतो ह्रस्व इति च वर्त्तते शेषपदार्थमाह नदीत्यादिना दन्तमिति अत्र वृत्तयुग्मा शेषपदार्थस्य विशेषणान्न दन्तलाभ इति भावः नन्वत्र मम्येइ सूत्रानकाशत्वान्नदीसंज्ञेव भविष्यतीति शेषग्रहणं व्यर्थं मत आह एकसंज्ञेति अधिकारादिति कडारः कर्मधार य इत्यतस्तत्र्यतनस्य वृद्धिस्यत्वादित्यर्थः स्वष्टार्थमिति स्पष्टनयात दन्त विधित्वाभावमिति भावः मा

हरिः प्रथमयोः पूर्वसवर्णः हरी जसि च ह्रस्वान्तांगस्य गुणः स्याज्जसि परे हरयः ह्रस्वस्य गुणः ह्रस्वस्य गुणः स्यात्संबुद्धौ एङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः हे हरे हरिं हरी हरीन् शेषो घ्यसखि अनदीसंज्ञौ ह्रस्वौ याविदुतौ तदन्तं सखिवर्ज्जं घिसंज्ञं स्यात् शेषः किं मत्यै एकसं ज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहणं स्पष्टार्थं ह्रस्वो किं वातप्रम्ये यूकिमात्रे आङो नास्त्रियां घेः परस्याङो ना स्यादस्त्रियां आङिति टासंज्ञा प्राचां हरिणा अस्त्रियां किं मत्या ॥ ८ ॥

त्र इति त्वनोऽणीति यूइत्यत्र नृत्तावेव तात्पर्यग्राहकमिति भावः आङो ना पुंसीति तु नोक्तं अमुना कुलेनेत्यत्र मुत्वस्यासिद्धत्वान्नुमनापत्तेः पुंस्त्वाभावेन नाभावस्याप्यनापत्तोह याहिद्धेः न मुने इति निषेधस्तु न नाभि नमुडादेशा इति वार्त्तिकविरोधात् अनुरावस्त्रकुतो स्त्रीति वक्तु नीतिनोक्तं तु धासतितंत्रेणनकारनिर्देशोपि संभाव्येत आङं तु नाकारेण तस्यापि न इति निर्देशेन तत्र स्वीकारे

५
११४

अमुष्मै कुलायेत्यत्र नुम्कारणाय
नात्रिक करण निवादेनेवकर्त्त
व्येमुभावो नासिद्धः २८

वैदिक:

घेर्ङिति सुपि चेत्यतः सुपीति वर्त्तते तेन पट्वीतिसिद्धं न च घेर्ङीति सूत्रं ङकाराद्यावित्यर्थः प्रवाह
केऽस्य प्राङ्गन याञ्जारामुपसंख्यानमित्यङादेशाभुङ्त्येव वक्तुं शक्य इति वाच्यं मस्यामित्यादावा
एत्याप्त्यस्यानापत्तेः अल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाभावात् इतरग्रहणेन नवं धकार्यत्वात्स्था
निवत्त्वं स्यपधमितिदिक् ङसिङसोः ङसिङसोश्च पिच्छस्वरितत्वोद्दयासंख्येन ङसोरित्येव सिद्धे
ङसिग्रहणं स्पष्टं अच्च घेः इदुद्भ्यामितिकिं घेः परस्य ङेरौदच्चेति ङिग्रहणे घेरौदच्चेति वाच्यमा

घेर्ङिति घेः परस्य ङितिसुपि गुणः स्यात् हरये घेः किं सख्ये ङितिकिं हरिभ्यां सु
पि किं पट्वी घेर्ङितीति गुणे कृते ङसिङसोश्च एङः ङसिङसोरति पूर्वरूपमे
कादेशः स्यात् हरेः हर्योः हरीणां अच्च घेः इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौत्स्यात् घेरन्तादे
शश्चाकारः हरौ हर्योः हरिषु एवं यस्य मग्निरविकव्यादयः ॥ भूदिति अदौतोस्तपर
त्वं मुखसुखार्थं इत्संज्ञायां च तस्य लोप इति तयोर्लोपः न च वोतो विभक्तित्वान्न विभक्ताविति ति
घेधात्वेपमितिसंज्ञेति वाच्यं मुखसुखार्थमित्यस्य तदेवप्रयोजनं नन्वकार्यान्तरं नापि प्रयोग
श्रवणमित्यर्थोक्तं च प्रतिज्ञायैव न विभक्ताविन्युस्यतत्राप्रवृत्तेः अतएव हुन्दोपत्यावेश्वर्य्य इत्या
दिनिर्देशाः संगच्छन्ते यदि तूच्चारणार्थौ नावितिवत्तादृशमेपागमः स्यात्तदेत्संज्ञकानामपि तत्

नि स्वरितं र॰ =

सि० कौ० टी० वे०

११५

देव निवृत्तिरस्तु किं नस्य लोप इत्यनेन अभाववादस्योभयत्रापि समत्वात् अनित्यं चेदं नस्य लोप इत्यत्र भाष्ये शत दिवसौ सूत्रे निर्दिष्टमपि ब्यामः नचैवमन्नाविन्य ज्ञौ नं: स्वरितत्वापत्तिः नच प्रत्य याप्रत्यययोरित्येव सिद्धे प्रतिपत्तिप्रत्ययग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिकादौ च देशिकप्रत्ययव त्येवनस्य वृत्तिरिति वाच्यम् परिभाषायाल्लत्व सिद्धये भाष्यकृता का प्यनाश्रयणात् स्वरं चे दं नित्स्वरितमिति कैयटे अंगस्येति सूत्रे भाष्ये तत्र सत्याख्यानादैकदेशिना सोक्तानतु सिद्धं

अत्र X

अनङ् सौ सख्युरंगस्यानङादेशः स्यादसंबुद्धौ सौ ङिच्चेत्यंतादेशः अलोंत्यात्पूर्व उपधा अंत्यादलः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ नांते

दि त्व स्वर॰ =

सोपधाया दीर्घः स्यादसंबुद्धौ सर्वनामस्थाने परे

तिनेति स्पष्टं तद्धि दंष्ट्रान्तेनोप इति सूत्रे भाष्ये पि च नित्तत्स्वभाव इति वाच्यं अन्यग्रहणमित्य स्य विधानकालिक प्रत्ययत्वग्रहणमित्यर्थात् अतएवादेशो बुद्धित्वमाश्रित्य तत्प्रत्याख्यानेन

फलभेदं प्रत्या॰ त्यासंभव॰ र॰ =

फलभेदोनेति दिक् अनङ् सौ सावितिप्रथमैकवचनमसंबुद्धाविति पर्युदासात् नका रकारस्तूच्चारणार्थ इत्संज्ञकः अलोंत्यात् अवधावधिमतोः सांजात्यादाह पूर्वो वर्ण इ ति अतएव शिष्ट इत्यादिशा इति समुदायस्य ज्ञासइदितीत्यंन पंचमंतात् ग्रहणाच्च शास

दुर्गा

११५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अपृक्त॰ अपृक्त इति पुंस्त्वमविवक्षितं अनेनैवापृक्तं हलिति संगच्छते अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रह
णेनैव सिद्धे संज्ञाविधानमदृष्टार्थं हल्ङ्याप्॰ सुतिसीति एकवचनं हलंतादिति सुतिसीनां प्रत्य
यत्वेनोपस्थितस्य यस्मात्स विहितस्तदादेरित्यस्य विशेषत्वेन तदंतलाभ इति भावः एवं चाबंतादेशा
न्दुपस्थित्या चाबंतादित्यर्थो द्रष्टव्यः हल्ङ्याब्भ्यः किमिति रामइत्यादौ दीर्घत्वाभावान्न दोषः

अपृक्त एकाल्प्रत्ययः एकाल् असहायो यः सोऽपृक्तसंज्ञः स्यात् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सु
तिस्यपृक्तं हल् हलंतात्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदंताच्च परं सुतिसीत्येतदपृक्तं हल् लु
प्यते सखा हल्ङ्याब्भ्यः किम् ग्रामणीः दीर्घात्किं निष्कौशांबिः अतिखट्वः सु
तिसीति किं भेत्ता न सेस्तकारस्य लोपो माभूत् नचैवं अभैत्सीदित्यादौ सिचो लोपा
पत्तिः अभैत्सीत् ति पा सहचरितस्य ग्रहणात् सिचो ग्रहणं नास्ति अपृक्तं किं
बिभर्ति हल् किं बिभेद अयम् हल् किं राजा नलोपो नस्यात् संयोगांतलोप
स्यासिद्धत्वात् हे सखे सख्युरसंबुद्धौ सख्युरंगात्परं संबुद्धिवर्जं सर्वनामस्था

इति प्रश्नः दीर्घात्किं निष्कौशांबिरतिखट्व इत्यादौ संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादित्यंता
अयमाशय मनोरमायां दर्शनात् सखेति यद्यप्येवं सख्युरसंबुद्धाविति णित्त्वे कृते तथा
पि नांतलक्षणदीर्घस्यैव सिद्धत्वेन तदुपधायामन्यपदार्थत्वेन न तस्यैवोचितत्वाच्चात्र नोक्तः

सि०कौ०टी० अचो ञ्णितीति मृजेर्वृद्धिरित्यतो वर्त्तनेऽगस्येति चाधिकृतं तदाह अंगस्य वृद्धिरिति रखन्यादिति
२१६ उच्चारणार्थीकारेणाकृतत्वात् अचोऽगस्य स्थानं करणाहविशेषेणोभयोर्ग्रहणमित्याह ।
खिनीत्यादि ऽस्याद्धिपरत्वाहेशाखिस्वीतिनीशब्दप्रकृतिकत्वसंभवतीतिभावः सुमखे
ति नदृश्यतादितिनिषेधाद्वानामिः मासिभ्य इतिन समुदायस्येति असखीत्यस्य सखिभि
अचो ञ्णितीति ञितिणितिच परे अजन्तांगस्य वृद्धिः स्यात् सखायौ सखायः
सखायं सखायौ सखीन् घिसंज्ञाभावान्नत्वकार्यं सख्या सख्ये रखन्यात्य
रस्य रितिशब्दाभ्यां खीतीशब्दाभ्यां कृतयणादेशाभ्यां परस्य ङसिङसोरत उत्
स्यात् सख्युः औत् इदुद्भ्यां परस्य ङेरौत् स्यात् उकारान्तवृत्तिरूत्तेरार्थो सख्यौ
शेषं हरिवत् शोभनः सखा सुसखा सुसखायौ सुसखायः अनङ्णिद्वद्भावयो
रंगत्वान्न तदंतेपि प्रवृत्तिः समुदायस्य सखिरूपत्वाभावेनासखीतिनिषेधा
न्नावयवावितिवर्णसंज्ञापत्तेर्थः अत्रपत्तेपर्युदासेन तद्भिन्नप्रातिपदिकांत्ये वर्णादेरे
वग्रहणात्कृतं सख्येतिवाक्येन दोषः सिद्धान्तिसंमतेन तत्संज्ञापत्तेसखिआमन्त्रावित्य
र्थः पर्युदस्यमानसमर्थकसखिशब्देतदन्तग्रहणेन नावशेष्यासन्निधानादितिभावः

दुर्गा
२१६

राजन्सर्वं हरत्वात्तानुरोधेन यस्येतिचेतिसूत्रभाष्यात्समासविशिष्टस्य तदवयवलक्षणयास।
सख्यवयववाभिन्नयोरिदुदोरित्यर्थः यथान्त्वसंतस्येतिसूत्रेऽधातोरित्येतद्दृष्टक धातुपदस्यापि
उग्रस्याप्रादिसिद्ध्यर्थं धात्ववयवेलक्षणाऽऽकरे दृश्यते तदन्तसंज्ञापक्षेप्यसखीतिव्योरेव
विशेषणं तत्तदन्तविधिः उत्तम्प्रत्ययादितिवत् तत्प्रसख्यवयववाभिन्नेवर्णोद्यंत
मित्यर्थः तदन्तविधिश्चाशेषपदार्थविशेषणतया एवंच प्रकृतेनैवाघिसंज्ञेतिलभ्यते
तत्रहिभाष्ये इवर्णास्य ई इति किमुदाहरणं अतिसखेरागच्छति यद्यत्रलोपोनस्यात्त
दाकृतदीर्घस्यपूर्वोत्तवद्भावेनसखिशब्दत्वादतिदेशविषयेप्रतिपदोक्तपरिभाषया।
अप्रवृत्त्योपसर्जनह्रस्वत्वेकृतेपिघिसंज्ञानस्यात् लोपेतुलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाष
यानदोष इत्युक्तं भवद्भिस्याहि विशिष्टस्य सखिाभिन्नत्वेनघिसंज्ञानिषेधे वेजितदसं
गतिः स्पष्टैव नचलोपेपिलिङ्गविशिष्टपरिभाषयादोषः सखिशब्दस्यतदवयवपर
त्वेनप्रातिपदिकग्रहणाभावात् प्रातिपदिकत्वव्यपदेशस्यापि कपदेपादानं हि प्राति
पदिकग्रहणं ख्यात्यात्सूत्रे किमर्थं विकृतनिर्देशो नसखिपतिभ्यामित्येवोच्यतामितिसखे

नित्यंबहुवचनांतइति किम: संख्यापरिमाणइत्यनेन किंशब्दादेःकृत्स्नसंख्यावच्छिन्नसंख्येय
विषयप्रश्नएवगतिरितिभाष्येस्पष्टत्वादितिभावः बहुगण० संख्याप्रदेशेष्वेतत्संज्ञाकरण
सौनत्वपप्रकरणसत्वेपिनन्मूलककृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्यनप्रवृत्तिः कर्त्तरिकर्मेत्यादा
विव अतएवसंख्यायाअतिशदंतायाइतिशदंतपर्युदासः संगच्छते नहिशदंताकृत्रिमा
संख्यास्ति तस्मात्संख्याप्रदेशेषूभयगतिः किंचलोकप्रसिद्धमहासंज्ञाकरणेनप्रदेशेषुलो
कप्रसिद्धार्थस्याप्यवगतिरितिस्पष्टंभाष्ये अतएवपंचकृत्वइत्यादिसिद्धिः एतन्न्यायोपयो

कतिशब्दोनित्यंबहुवचनांतः बहुगणवतुडतिसंख्या एतेसंख्यासंज्ञाःस्युः

गस्तु अन्यासामाम्रेडितादिसंज्ञाविषयेद्रष्टव्यः सूत्रेबहुग्रहणेनतयोर्नियतविषयपरिच्छेद
हेतुत्वाभावेनासंख्यात्वात् बहुत्वादिहिद्व्यादिसंख्याव्यापकोधर्मविशेषः अतएवभाष्ये
एतत्सूत्रमतिदेशार्थं यदयमसंख्यांसंख्येत्याहेत्युक्तं यत्तुभाष्येएकादिकयापिसंख्या
यतइत्युक्तं तस्यायमर्थः एकादिकयाद्वित्वत्रित्वादिसंख्ययासंख्यायते कतिशब्दो
पिसंख्यानकरणीभूतार्थविषयप्रश्नार्थकतयासंख्यानकरणं एवंवसंतेपूर्वं यत्रवो
पिशब्दोवाक्यालंकारे एकादिकयासंख्यायते सापिप्रदेशेषुयथागृह्येतेतिलोकेप्रसिद्धम्।

अतःपुनरस्वारणामि
प्यासः द्विस्त्रिस्तक्रम
स्त्रेऽनमित्यादीनांलो
कप्रसिद्धानामकृत्रि
माणांनग्रहणं६=

सि॰कौ॰श॰
११८

णसंज्ञाकरणमितिनिगदर्थः एतेनार्थान्तरवाचित्वे सति बहुत्ववाचिनस्त्रेः संख्याकार्यं न हि बहुग
णयोरेवेति नियमार्थं तेन भूयादीनां न वैपुल्याद्यर्थान्तरवाचित्वात् वैपुल्यं विशालता
विशेष्यविशेषणादिना भूयाम्बहुत्ववाचितेषां चिन एकशब्दस्य बहुपर्यायवाचिनां त्र्यादीनां च
न व्यावृत्तिः यद्वा अनियतसंख्यावाचिनोर्बहुगणयोरेवेति नियमोऽनं तशब्दवदनन्त
वाचि शतशब्दस्य संख्याकार्याभावः इष्ट एवेत्यपास्तं संघवैपुल्यवाचकयोर्नेह ग्रहणं

इति च इत्यंता संख्या षट् संज्ञास्यात् प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः लुक्श्लुलुपशब्दा
दैः कृतं प्रत्ययादर्शनं क्रमात्तत्तत्संज्ञं स्यात् ॥

परस्परसाहचर्येण त्र्यादिसंख्याव्यापकधर्मवाचिनोरेव ग्रहणं बहुरितिसानुबंधनिर्देशो वा
ल एवदित्यादिव्यावृत्त्यर्थः इतिस्तद्धितरः ववतिसाहचर्यादित्यलं उति: षांतेत्यतः षडिति
वर्त्तते संख्येति च प्रकृतं तदाह इत्यंतेति अतरावयवश्रुतीति उ अनुवादेन पुंस्त्वविहितिः अत
एव संज्ञाविधावपि प्रत्ययग्रहणेन तदंतग्रहणं संख्येति किं पतयः प्रत्ययस्य अनेकसंज्ञाक
रणात् आद्यन्तानामविभक्तिविपरिणामेन च तज्ञापित संज्ञास्त्रयुगपन्मतेन संकरः तेन हंतीत्या
दौ श्नाविति छित्वेन तदाह लुक्श्लुलुपशब्दैरिति अदर्शनं लोप इत्यतो दर्शन इत्यनुवर्त्तते प्र

कार्यमिति प्राधान्यात्कार्यातिदेशोऽयमिति भावः इहापि परिवीरित्यत्र शास्त्रविप्रतिषेधेन परत्वाद्दी
र्घत्वं भविष्यतीति भाष्ये एतज्ज्ञापकस्य शास्त्रकार्यातिदेशयोरैक्यकथनेन चातिदिश्यमानकार्येण
मन्यत्तिदेश एव देशान्तरं गीकारात् परिवीरित्यत्र नग्दीर्घौ पर्यायेण न किंतु दीर्घ एव परत्वात् अ
न्यथा नैनैवोभयोर्विधानात्परत्वाभावेन पर्यायाः पूर्वोक्तरीति बोध्यं तथाह ज्ञसिचेति गुणे प्राप्ते
इति नेत्रमता० ज्ञादपुत्राल्लु मंतत्सदाह लुगित्यादि अंगकार्यमिति लुप्तप्रत्यये परतोयः
प्रत्यये लुप्तेपित दाश्रितं कार्यं स्यात् इति ज्ञसिचेति गुणे प्राप्ते नलुमतांगस्य लुक्
श्लुलुप् एते लुमंतः लुमताशब्देन लुप्ते तन्निमित्तमंगकार्यं न स्यात् कतिर
पूर्वस्तत्प्रकृतिभूतो लब्धांगसंज्ञकं तदुद्देश्यकं यत्कार्यमांगमनांगं वेत्यर्थः तेन पंचेन्द्रा
ण्यपदसंज्ञा भवति राजपुरुषादौ भसंज्ञा च न अंगसंज्ञानुयपोद्देशात्वात्प्रत्ययसत्ताका
ले जातानिषेत्यतत्कालेकार्याभावादप्रवृत्तावपि प्रत्ययलक्षणेन स्यात् तस्माल्लब्धांगस
ज्ञकं कार्यंत्वाभावेन निषेधाप्रवृत्तेः स्पष्टं चेदं पूर्वोक्तनाकावित्यत्र कैयटे नलुमतेत्य
स्यानित्यत्वाद्कुसंज्ञायामप्रवृत्तिरिति कश्चित् अतएव पंचभिः कौलीभिः क्रीतं क
लमिति तद्धितार्थेति समासेटकोध्यर्द्धेति लुकि लुक्तद्धिते तिस्त्रीप्रत्ययस्य लुकि पंचकौल

३

इत्यत्र नत्वं तन्न युक्तं भाष्ये तृज्वदितिसूत्रे नचापरं निमित्तमाश्रीयते किंतर्ह्यंगस्य क्रोष्टु।
स्तृज्वदिति अंगसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेनेति नचोरदत्त्ववत् तृज्वत्त्वे पि परनिमि
त्ताश्रयणमिति पंचक्रोष्टृभ्य इत्यस्यासिद्धिरिति वाच्यं उरदित्यत्र शब्देन तः परस्य निमित्त
त्वानाश्रयणे पि अंगसंज्ञाश्रयोरदत्त्वस्यापि परनिमित्तकत्वेन स्थानिवत्त्वप्रवृत्तिरि
त्येव लिङ्स्य भाष्यस्येति सूत्रस्य भाष्याशयात् नियमतः परवृद्धेः पूर्ववृत्तितया पर
निमित्तत्वात् अत एव चर्करीत्यज घो इत्यादावत्त्वप्रवृत्तिरविरुद्धा इत्यादाव जादिप्रत्यय
इत्यर्थस्तु अंगस्येति षष्ठ्या निमित्त इत्यध्याहारेण तस्य विशेष्यतया याथाकथंचिदुपपा
द्यः आकडाराधिकारस्य षुकार्यकालत्वस्याभावाच्च एतेन कार्यकालपक्षे पि क्रोष्टुशब्दा
दः प्रत्यये गसंज्ञो भवत्यंगसंज्ञकस्य च तस्य तृज्वत्त्वं स्त्रियामित्येवार्थः उरदित्यादौ त्वाह
त्याऽत्वं प्रति निमित्ततापि बबृत्वे इति लक्ष्यानुरोधान्नेतथा प्रवृत्तेः लक्ष्यानुरोधादेवाति
नदाराद्यः पदेकवाक्यतयान्वयस्तु संज्ञासूत्रारणं दुर्लभ इत्यन्यत्रातिरूपितम् चर्करी
त्यज घो इत्यादौ तु नलुमतेतिनिषेधान्नित्यत्वादत्त्वप्रवृत्तिस्त्रपो इत्यादौ गुणवत अंगादित्ति

त्रिषु सरूपा इति । ङे प्रथमयोरिति सूत्रे युष्मानित्यादौ तस्माच्छसो नः इत्युपन्यासपरेण भाष्येण च मानं पुंसकादिति सूत्रे शि त्रीणि माद्दिमिन्नु श्मादाह्यादेशानां विशेषनिषेधपरेण वार्तिकेन तद्भाष्येण च नपुंसकमिति निषेधेन च लिंगसत्तावोधनेऽपि लिंगबोधकप्रत्ययाभावान्न स्यान्नूपेन विशेषइत्यर्थः साम आकमिति सूत्रस्थभाष्ये अलिंगे युष्मदस्मदी इति भाष्यस्य पदान्तरसंनिधानं विना लिंगविशेषोऽयुष्मदस्मदोः सर्वमाशान्तप्रतीयेन इत्यर्थ इति दिक् । त्रेस्त्रयः

त्रे. कतिभिः कतिभ्यः २ कतीनां कतिषु युष्मदस्मदः षष्ठसंज्ञास्त्रिषु सरूपाः ॥ त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः । त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः २ त्रेस्त्रयः त्रिशब्दस्य त्रयादेशः स्यादामि त्रयाणां परमत्रयाणां गौणत्वे तु नेति केचित् प्रियत्रीणां

प्रियत्रयाणामिति निर्देशात् त्रेस्त्रयङ् न कृतः । त्रयङ् यीत्यादावि वोच्चारणार्थत्वशंकावारणाय केचिदिति आमि सर्वनाम्न इति साहचर्यादिति भावः । वस्तुतस्तु साहचर्यस्यासार्वत्रिकत्वात्स्वरान्तरस्य तदाश्रयणे दृढतरमानाभावाच्चेति भावः । तच्च गौणत्वस्याप्यनपनेति वाच्यं अप्रसिद्धगौणत्वेनाल्लौकिकत्वान्यतरस्याः रूपगौणत्वाभावात् अन्तरावोपसर्जनानां सर्वनामत्वनिषेधप्रारब्धो वार्तिककृता इतरविशेषणतामात्रेणते

प्राम्मात्रे साहचर्यभिन्नस्त्रेः

17

द्विशब्दो नित्यं द्विवचनांत इति संख्यापरत्वेपीत्यर्थः अत एव कस्य द्वित्वे इत्यर्थे कस्य द्वयोरि
ति भाष्ये वृ(ष्यु)क्षिति सूत्रे प्रयुक्तं त्यदादीनामः अष्टन इत्यतो विभक्ता विति अनुवर्त्तते तत्फलं
तत्कुलं सोऽर्द्धत्वेन शिष्टमिति भाष्यकारस्येति भावः द्विपर्यंतानां किमिति युष्मदस्म
द्विशब्दो नित्यं द्विवचनांतः त्यदादीनामः एषाम् अकारोंतादेशः स्याद्विभक्तौ द्वि
पर्यंतानामेवेष्टिः द्वौ २ द्वाभ्यां २ द्वयोः २ द्विपर्यंतानां किं भवान् भवंतौ संज्ञा
याम् उपसर्ज्जनत्वे च नात्वं सर्वाद्यंतर्गण कार्यत्वात् द्विनामक अत्र द्विः द्वौ द्वयः
द्वावतिक्रांतो तिद्विः हरिवत् प्राधान्येतु परमद्वौ इत्यादि औडुलोमिः औडुलो
मी उडुलोमाः लोम्नोऽपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः बह्वादीञ्‌ओ पवादः औडुलोमि
औडुलोमी उडुलोमान् इतिइदंताः वातप्रमीरि उणादिसूत्रेण माङ ईप्रत्य
यः कित् वातेन प्रमीतेवातप्रमीः दीर्घाज्जसिच वातप्रम्यौ वातप्रम्यः हे वातप्र
मीः अमि पूर्वः वातप्रमी वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रमीभ्यां वात
प्रमीभिः वातप्रम्ये वातप्रम्यः २ वातप्रम्योः वातप्रम्यां दीर्घत्वान्नुट् ॥ ७
देरात्वयत्वलोपैर्वाधात्किमः कादेशविधानाच्च प्रसः भवान् भवंतावित्यमुच्चयाय

द्विवचनपरत्वे प्रमुच्चयाः = १ -

सि०कौ०टी०
१२१

ङौतुसवर्णेइति इदंसंभावनामात्रेण एवांङो ईदूतौ च सप्तम्यर्थे इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्ये
नानभिधानात् क्विवंतवानेति इत्वमवकारादाविति वार्त्तिकस्य याचानू इत्यादीनां वनि
पासाधनत्वपस्यतस्यूत्यारव्यानभाष्यस्य च फलेनेत्याये हृत्रोम्पः क्विपोनभिधानमावश्य।
कमिति धीवरीपीवरीत्यादि ध्याप्योः संप्रसारणं च क्विपूर्वकनिपूर्व चेनेत्यर्थकेन ज

ङौतुसवर्णेदीर्घः वातप्रमी वातप्रम्यौ वातप्रमीषु एवंययीपप्यादयः या
त्पनेनेतिययीमार्गः पातिलोकमितिपपीःसूर्यः याप्योः किद्वेति ई प्रत्ययः
क्विवंत वातप्रमीशब्दस्य तु अमिशसिङौ च विशेषः वातप्रम्यं वातप्राम्य ए
वमेकाच इतिवक्ष्यमाणेयण् प्रधीवत् बव्ह्यः श्रेयसोयस्य स बहुश्रेयसी दीर्घ
ङ्यंतत्वात् हल्ङ्याप्भ्यो दिर्लोपः
नसनूरववनीसा... भ्कत्नो घ्नीमास्याग्वापेति सूत्रभाष्यपर्या
लोचनया सिद्धवार्त्तिकात्सिद्धं धीध्यीयतेर्दधातेर्वेति क्विप्वचीनि वार्त्तिकस्य भाष्येद।
धातेर्वत्पुक्तिरेकदेशिनः शास्यपडत्यत्र विजेवोनित दोषः मीङ्मानइतीकारांता त्क्विवित्ये
के वातप्रमीर्निः श्रंगोमृगाकृतिर्जे नविशेषः वहुश्रेयसीति ईयसो वहुव्रीहेर्नेति निषेधा

दुर्गा
१२१

व

आनुपूर्व्येणेति कृत्तिकानामानुपूर्व्यं प्रादुर्भूतं नक्षत्राणामानुपूर्व्यकृतं बोध्यं अनित्यमिदं प्रकर
णं लक्षणहेत्वोरिति निर्देशात् धनादि अजाद्यदन्तमल्पाच्तरं लघ्वक्षरं नक्षत्राणा
मित्यभ्यर्हितं चेति भ्रातुर्ज्यायस इति च विप्रतिषेधेन सर्वतोऽभ्यर्हितं पूर्वं वासुदेवार्जुनाभ्या
मिति निर्देशात् अत्र तु यांगशब्देन वाद्यकारश्चेति अल्पाच्तरमित्यत्र भाष्ये ध्वनितं अंग
शब्दश्चाद्यन्तयोरवयवयोर्मध्ये तु पकारकपरः अंगशब्दस्य च प्रत्येकमन्वयः तत्रैकशब्दा

वर्णानामानुपूर्व्येण ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः भ्रातुर्ज्यायसः युधिष्ठिरार्जुनौ द्वंद्व १८
प्राणितूर्यसेनांगानां द्वंद्व एकवत्स्यात् पाणिपादं मार्दंगिकपाणविकं
रथिकाश्वारोहं समाहारस्यैकत्वादेकत्वसिद्धिनियमार्थं प्रकरणं प्राण्यंगादीनां समा

ह्यंगक द्वंद्वासंभवेनान्यग्रहणस्यावश्यकत्वे प्रत्यासत्त्या तत्तद्वाक्योपात्थितप्राण्याद्यंगाद्येव बोधिती
यमुच्यते तेन मार्दंगिकाश्वारोहावित्यसिद्धं एवमेवाध्वर्युक्रतुरित्यादौ बोध्यं एकवचनश्रवणस्य
योगेनैकत्वविशिष्टवाचकपरस्त्वादाहैकवदिति एकार्थबोधकपदवदित्यर्थः पाणिपादमिति
प्राण्यंगत्वेन प्राणित्वान्नातिरप्राणिनामित्यनेन न सिद्धिः नियमार्थमिति एतच्च विभाषावृ
क्षेति सूत्रे भाष्ये कैयटयोः स्पष्टं न चैतानि इतरेतरयोगे एकवद्भावविधानार्थानि कुतो न भ
वति पाणिपाद इति चेत् तत्फलमिति वाच्यं छित्वरेकवचनमिति साहचर्येण व्याख्याने न चानुवा
दस्यैवोचित्येनात्र त्यद्द्वपदस्य समाहारद्वंद्वपरत्वात् तत्र तद्भावादेनैकवत्त्वविधाने फला
व

सि०कौ०व्या०
श्लो०३२१

भावात् आर्णपगाद्यनुवादेनैकवचनद्वन्द्वविधयो नियमार्था इत्येषामेवेति तदाह समाहार
एवेति व्यवतिष्ठते चेदं विविधलिङ्गस्यादौ समाहारे द्वन्द्वः स्यादिति व्याख्याने नाद्रियते केचित्सूत्रे
ऽनुवादफलं तत्रेऽत्रैवोक्तं विपरीतनियमभाववीजं तिष्यपुनर्वस्वोरिति सूत्रेऽनुक्तं अनु
वादेयदप्रतिपत्तोप्रमाणान्नरावयवगतम् मप्यर्थं कार्यान्तरार्थमत्र योक्तुः प्रतिपाद्यते न
तदनुवादस्तदाह सिद्धस्येति प्रकृतेनोदयप्रतिषेधयोरनुवादः अप्रसिद्धस्यात्तायतेत्युक्तः

अनुपादे चरणादेः चरणानां द्वन्द्व एकवत्स्यात् सिद्धस्योपन्यासे स्यणोल
डीतिवक्तव्यं उदगात्कठकालापं प्रत्यष्ठात्कठकौथुमं अध्वर्युक्रतुरन
पुंसकं यजुर्वेदविहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनाम् नपुंसकलिङ्गानां द्वन्द्व एकवत्
स्यात् अर्कश्वमेधं अध्वर्युक्रतुः किं इषुवज्रौ सामवेदविहितौ अनपुंस
कलिङ्गे किं राजसूयवाजपेये अर्द्धर्च्चादी अध्ययनेऽविप्रकृष्टाख्यानं
अध्ययनेन प्रत्यासन्ना आख्या येषां तेषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् पदकक्रमकम्

कठकलापाद्यपि चरणशब्दो जनशाखावाचेत्परः स्यैणो रिति लृङि तस्यैणः प्रयोगेस
तीत्यर्थः अध्वर्युक्रतुरिति षष्ठीसमासोऽयं प्रथमा अविप्रकृष्टेति छेदस्तदाह प्रत्यासन्नाइति
अध्ययनगता प्रत्यासत्तिरध्येयेन द्वारा तदध्येतरि चारोप्यत इति भावः पदकक्रमकशब्द
योस्तद्धितत्वादेव सिद्धमिति तदध्येतृपुरुषवाचके स्य प्रवृत्तिः ॥

दुर्गा
३२१

॰अहिंस्राया॰अभावेतुमानकंदः प्रकीर्त्तितः॥ लक्ष्मण्या॰अभावेतु नीलकंठशिखामता
नीलकंठशिखामयूरशिखा॥ वकुलाभावतोदेयंकह्लारोत्पल पंकजं॥ नीलोत्पल
स्याभावेतुकुमुदंदेयमिष्यते॥ जातीपत्रंनपत्रालिलवंगंतत्रदीयते॥ अर्कपर्णादिपय
सोऽभावेतद्रसोमतः॥ पोष्कराभावतः कुष्टंतथालांगल्यभावतः॥ स्थौणेयकस्याभा
वेतुबिल्वमिदीयतेगदः॥ चविकागजपिप्पल्योपिप्पलीमूलवत्स्मृते॥ गदःकुष्टं
॰अभावेसोमराज्यास्तुप्रपुन्नाटफलंस्मृतं॥ यदिनस्याद्दारुनिशानतदेयान्निशा
बुधैः॥ सोमराजीवाकुची॥ प्रपुन्नाटफलंचक्रमर्दफलं॥ दारुनिशादारुहरिद्रा॥ निशाहरिद्रा
रसांजनस्याभावेतुसम्यग्दार्वीप्रयुज्यते॥ सौराष्ट्र्यभावतोदेयास्फटिकातज्जुणा॰
जनैः॥ सौराष्ट्रीसोरठीमाटीइतिलोके॥ स्फटिकाफिटकीरीतिलोके॥ तालीसपत्र
काभावेस्वर्णतालीप्रशस्यते॥ भार्ग्यभावेतुतालीसंकंटकारीजटाथवा॥ रुचकाभा

क्षमा=३

2

कारेण तथा तोद्रेणवर्जयेत्॥ शाकं नमांसपयोभुक्तानुष्णेदधिविवर्जयेत्॥ उष्णे न
भोक्तुनातोऽद्यायसे कृशराान्वितं॥ रंभाफलं त्यजेत् तक्रं दधिविल्वफलान्वितं॥ दशाहमु
षितं सर्पिः कांस्ये मधुघृतं समं॥ कृतान्नं च कषाये च उष्णीकृतं त्यजेत्॥ एकत्र बहु
मांसानि विरुध्यंते परस्परं॥ मधु सर्पिर्वसा तैलं पानीयानि पयस्तथा॥ अथ भेषजग्र
हणसंकेतः॥ लवणं सैंधवं प्रोक्तं चंदनं रक्तचंदनं॥ चूर्णलेहासवस्नेहाः साध्याधव
लचंदनैः कषायलेपयोः प्रायो युज्यते रक्तचंदनं॥ अंतःसमार्जने त्रैल्याद्यजमोदा यवा
निका॥ बहिःसंमार्जने सैंधवविज्ञात अजमोदिका॥ पयः सर्पिः प्रयोगेषु गव्यमेव प्रगृह्य
ते॥ शाकृद्रसो गोमयकं मूत्रं गोमूत्रमुच्यते॥ अथ प्रतिनिधिः॥ चित्रकाभावे दंतीदा
रः शिषरिजोऽथवा॥ अभावे धन्वयासस्य प्रहेपर्पतुदुरालभा॥ शिषरी अपामार्गः॥
नगरस्याप्यभावेन कुष्टं दद्याद्भिषग्वरः॥ मूर्वाभावे त्वचो ग्राह्या जिंगिनी प्रभवा वधेः

लुको मतः॥ अनूपे स भवेद्देशे वाराह इव लोमवान्॥ भल्लातकस्य त्वे तु रक्तचंदनमिष्यते॥ भल्ला
तका भावतस्थितं नलस्यैः तोरभावतः॥ सुवर्णाभावतः स्वर्णमाक्षिकं प्रदिशेद्बुधः॥ श्वेतं तु माक्षि
कं तेयं बुधैरजतवत्कृतं॥ माक्षिकस्याप्यभावे तु प्रदद्यात्स्वर्णगैरिकं॥ सुवर्णमथवा रोप्यं स्तं त
यत्र न लभ्यते॥ तत्र कांतेन कर्माणि भिषक्कुर्याद्विचक्षणः॥ कांताभावे तीक्ष्णलोहं योजयेद्वैद्य
सत्तमः॥ अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत्॥ मधु यत्र न लभ्येत तत्र जीर्णगुडो मतः॥
मत्स्यंड्यभावतो दद्युर्भिषजः सितशर्करां॥ असंभवे सितायास्तु बुधैः खंडः प्रयुज्यते॥ क्षीराभा
वे रसो मौद्गो मासूरो वा प्रदीयते॥ अत्र प्रोक्तानि वस्तूनि यानि तेषु नतेषु च॥ योऽन्यमेकतरा
भावे परं वैद्येन जानता॥ रसवीर्यविपाकाद्यैः समं द्रव्यं विचिंत्य च॥ युंज्यात्तद्धि मन्यच्च द्रव्या
णां तु रसादिवत्॥ योगे यत्प्रधानं स्यात्तस्य प्रतिनिधिर्मतः॥ यत्तु प्रधानं तस्यापि सदृशं नैव
गृह्यते॥ व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत्त्यजेत्॥ अनुक्तमपि युक्तं च योजयेत्तद्रसादिवित्
इतस्तु द्रव्यगतपंचपदार्थकर्माण्याह॥ द्रव्ये रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च॥ पदार्थाः पं

लोहेन=

तx

वतोदघात्लवणंपांशुपूर्वकं॥ अभावेमधुपर्णोस्तुधातकीचप्रयोजयेत्॥ उचकंचो

रइतिलोके॥ पांशुलवणंखारी अथवारेहइतिलोके॥ अम्लवेतसभावेचुक्रं दा

तव्यमिष्यते॥ द्राक्षायदिनलभ्येतप्रदेयंकाश्मरीफलं॥ तयोरभावेकुसमेमधूकस्य

मतंवुधेः॥ लवंगकुसमंदेयंनखस्याभावतःपुनः॥ कस्तूर्यभावेकंक्कोलंदेयंविदुर्वु

धाः॥ कंक्कोलस्याप्यभावेतुजंव्वाःपुष्पं विदुर्वुधाः॥ सुगंधमुस्तकंदेयंकर्पूराभावतोवु

धैः॥ कर्पूराभावतोदेयंग्रंथिपर्णविशेषतः॥ कुंकुमाभावतोदद्यात्कुसंभकुसमंनवं॥

श्रीखंडचंदनाभावेकर्पूरंदेयमिष्यते॥ अभावेत्वेतयोर्वैद्यःप्रदिपेद्रक्तचंदनं॥ रक्त

चंदनकाभावेनवोशीरंविदुर्वुधाः॥ मुस्ताचातिविषाभावेशिवाभावेप्रिवामता॥ अ

भावेनागपुष्पस्यपद्मकेसरमिष्यते॥ मेदाजीवककाकोलीऋद्धिद्वंद्वेपिचासति॥ वरी

विदार्यश्वगंधावाराहीश्चक्रमात्क्षिपेत्॥ वरीशतावरी॥ वाराहीकंदःवान्यश्चर्मकारा

व

स्त्रीशूद्रपूजने नियोगाद्रुद्ररहस्येवमुक्तिमुक्तायदीश्वरे तथैवभर्तृहीनाया: पुत्रादेरभ्यनुज्ञये
ति शूद्रवैदिकैस्तु वेदोक्तविधिनैवऋग्यजु:सामाथर्वोक्तै: पूजनंकार्यं तदुक्तंशिवरहस्येवै
दिकानांतुसर्वेषांपूजावैदिकमार्गत: योवैदिकमनादृत्यविधिंस्मार्त्तमथापिच अन्यत्समा
चरन्विप्रोनरकंप्रतिपद्यते ईशानसंहितायां ब्राह्मणै:क्षत्रियैर्वैश्यैर्वेदमार्गानुसारिभि: वे
दमंत्रैरहंपूज्यस्तदन्यैस्तंत्रमार्गत: ब्रह्मांडपुराणे ब्राह्मणानांवेदोक्तमंत्रेणाराधनंस्मृतं क्ष
त्रविट्शूद्रजातीनांवैदिकेनापितंत्रत: क्षत्रियवैश्ययोर्वैदिकतंत्रयोर्विकल्प: शूद्रजा
तीनांतुकेवलंतंत्रइतिविवेक: तंत्रोक्तदीक्षितानांचतंत्रोक्तविधिनैवहि लैंगेपि
अथवैदिकभक्तानांपार्थिवार्चनमुच्यते वेदोक्तविधिनासम्यक्सर्वफलसिद्धये ब्र
ह्मचारीगृहस्थानांवनस्थानांतथैवच सद्योजातादिकैर्मंत्रैरन्यैर्वारुद्रलिंगकै: ज्ञानरु
द्रियसंभूतेर्लिंगपूजनमुच्यते संन्यासीदेवदेवेशंप्रणवेनैवपूजयेत् नमोंतेनशिवा
येतिस्त्रीशूद्राणांप्रकीर्त्तितमिति पतितेनामंत्रकंपूजनंकार्यं तदुक्तंवायवीयसंहिता
यां समंत्रकंमांपतित: पूजयेद्यदिमोहत: नारकीस्यात्रसंदेहस्तस्मात्तंलीयपूजयेत्
पतितस्यपूजायांमंत्रनिषेधोप्युवाचान्तरव्याख्यारिक्तोज्ञेय: तदुक्तंसूतसंहितायांवे

ना

1

लिं०चं०
३५

ष्ठेन समंत्रकं नृपतिनोपचर्चयेद्यदि पत्रज नारकी स्यान्न संदेहो मम पंचाननं विनेति नंदीश्वरेणा
पि श्रृणुष्वातिरहस्यं च वदामि शृणु नित्पंगवाः हिनाय सर्वे लोकानां पतितानां विशेषतः समंत्रकं
सम्यक्चापि पतितः पूजयेद्यदि नारकी स्यान्न संदेहः शैवं पंचाननं विनेति वचनात्र किमुक्तं
नयस्सभक्तिः शिवेदं स एव वाचाधिकारी स्यान्नान्यचित्तः कथंचनेति जननाशौचेन
पाचाशौचे वापि शिवार्चनं न त्याज्यं किंतु स्पर्शरहितं कार्यं नडकं स्कांदे जननाशौच
मध्येपि कर्त्तव्यं शिवपूजनं आचाशौचे पि कर्त्तव्यं विनास्पर्शेन यत्नतः रोद्रेणव रुणाकार्यो
होमो रुद्रैः सहस्रकं प्रवासे जायते यस्मात्तस्मात्त्रिवपूजनं कर्त्तव्यं मानसं नित्यं दत्ता
हांतं यथाक्रमं दत्ता हस्समतीतेन तु कृत्वा स्नानं यथाविधि शिवलिंगार्चनं कार्यं द्विजस्त्रीभि
द्विजैरिव होमो यं पुरुषाणां न स्त्रीणां तु न कदाचन दत्ता हांतेन तु कर्त्तव्यं तामभरं तरिता वेत
नृस्मृति कं पुत्रवतीविंशा निराजेण कर्माणि कारयेन्मासेन स्त्री जननी मिति पेठीनसि
वचनविरोधात् कथं दत्ता हांते पूजनमिति चेन्न दत्ताहांतेन तु कर्त्तव्यमिति विशेषवच
नेन न स्वबाधात् शिवपूजातिरिक्त विषयत्वाच्च दत्ताहांते पूजाविधानं तत्तु द्विजस्त्री
णामेव पूजाविधानात् द्विजो वा द्विजनारी वान्यत्काशाकेन पूजनं यदिमिक्तं नदायो।

२x

२

दुर्गा
३५

त्रिं०चं०
२८

यत्नेद्विजैः तथा संध्यानकर्त्तव्याविभूतिरहितैरपि विभूतिधारणं त्यक्त्वा यदि संध्यां करोति स त्र
त्यवैत्यवयेनाशौ नाधिकारी तदा द्विजः यथाधीत्यापि यो वेदान्नान्यं वेत्ति तथा द्विजः प्रत्यवे
ति न संदेहः संध्याकृद्भस्मवर्जितः नश्यंति विद्यांति पापानि भस्मना विवेत ततः सदा कर्त्तव्यमतिय
त्नेन द्विजोत्तमैः भस्मधारणं यत्कृतं भस्मनि स्नेन श्रीमहादेवपूजनं तत्सर्वाभीष्टदं यस्मात्कर्त्त
व्यं भस्मधारणं उद्धूलनत्रिपुंड्राभ्यां मलंकृततनुः शिवं योऽर्चयिष्यति तत्तुल्यो भवि को
वा भविष्यति शिवगीतायां विशेषः न तद्ध्यानेन न तद्दानेन न तद्दानेन जपो न सः त्रिपुंड्रे
ण विनायेन विप्रेण यदनुष्ठितं कात्यायनोपि श्राद्धे यज्ञे जपे होमे वैश्वदेवे सुरार्चने
धृतत्रिपुंड्रः पूतात्मा मृत्युं जयति मानवः तथा भविष्यपुराणे स्नानं शौचं जपो होमस्ती
र्थदेवादिपूजनं तस्य व्यर्थमिदं सर्वं यस्त्रिपुंड्रं न धारयेत् महाभारते आयुष्कामोऽथवा रा
जन्भूतिकामोऽथवा नरः नित्यं वै धारयेद्भस्म मोक्षकामी च वै द्विजः विष्णुधर्मोत्तरे ना
रदः भस्म वै परमं पुण्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकं येन दृष्टेन पापानि नाशमायांति सर्व
था तैत्तिरीयकश्रुतिः भूत्यै न प्रमदितव्यमिति रावणभाष्येऽपि तत्संहितायां च भूति
शब्दार्थस्य स्पष्टत्वात् तथा यथा सत्याकर्मा च कदाचन भस्मोद्धूलनादपि त्रिपुंड्रधा

3

दुर्गा
२८

निंदां गतो प्राप्यते ध्रुवमिति वृत्तं वैवर्त्ते द्विजनारीणामेव पूजाकरणेऽत्यवायस्मरणाच्च भस्मरु
द्राक्षधारणं विना शिवपूजनं न कार्यं तदुक्तं लैंगे विना भस्मत्रिपुंड्रेण विना रुद्राक्षमाल
या पूजितोपि महादेवो न तस्य फलदो भवेत् शिवरहस्ये विभूतिधारणं त्यक्त्वा यः शिवपू
जयिष्यति स दुर्भगः शिवद्वेषी तस्य सर्वं निरर्थकमिति स्कांदेपि विना रुद्राक्षभस्मभ्यां पूज
येद्यः सदाशिवं स याति नरकं घोरं यावदिंद्राश्चतुर्दश ननु भस्मधारणं शिवपूजायामेव का
र्यं न कर्मांतरेष्वपीति चेन्न कर्मांतरेष्वपि तद्विधानात् तथाहि बृहज्जाबाले यो भस्मधा
रणं त्यक्त्वा कर्म कुर्वंति मानवाः तेषां नास्ति विनिर्मोक्षः संसाराज्जन्मकोटिभिः महापात
कयुक्तानां पूर्वजन्मसु सर्वतः त्रिपुंड्रोद्धूलने द्वेषो जायते सुदृढं ध्रुवं येषां कोपो भवेद्भूल
नूलनाटे भस्मदर्शनात् तेषामुत्पत्तिसांकर्यमनुमेयं विपश्चिता येषां कोपो भवेद्भस्मधा
रणे तत्प्रमाणके ते महापातकैर्युक्ता इति शास्त्रस्य निर्णयः शिवरहस्ये सर्वकर्मबहिर्भू
तो भस्मधारणवर्जितः भस्मना रहितं कर्म वृथा भवति सर्वथा विभूतिधारणत्यक्तो केव
ले मतलाभमपि तत्फलं न समाप्नोति पतितोपि भविष्यति संध्याशिवार्चनादीनि कर्मा
ण्येतानि वत्सनः वैदिकानि न तत्रास्ति शुकर्त्तव्यं भस्मधारणं यज्ञोपवीतरहितैः संध्या न क्रि

रणाच्चैव सदा नप्रच्युतो भवेदिति कंचिद्वा लक्षणप्रतिविप्रवचनं तत्रैव विभूतिधारणं त्यक्त्वा
रुद्राक्षधारणं मामपूजय विप्रेंद्राः शिवलिंगस्वरूपिणं सनत्कुमारसंहितायामपि यथैवर्वा
गत्वोच्छिष्टं स्नानार्थं नोपयुज्यते इति पर्युषितं यच्च निर्माल्यं वं शिवार्चने दयादरहीनो नपुन
र्मतः पिंडमवाप्स्यति तथा भस्मविहीनोपि शिवार्चनफलं परं यथा कृताञ्ज [illegible] रहितो [illegible] रो
नैव शोभते अशेषसाधनोपेतं भस्महीनं शिवार्चनं विभूतिर्भसितं भस्म क्षारं रक्षेति भस्म
नः भवंति पंच नामानि हेतुभिः पंचभिर्भृशं ऐश्वर्यकारणाद्भूतिर्भस्म सर्वाघभक्षणात्
भासनाद्भसितं प्रोक्तं क्षारणात्क्षारमापदां रक्षा रक्षो गणेभ्यश्च रक्षेत्यभिधीयते इति ननु नहि
विधं प्रोक्तं भस्म गौणं तथैव च अगौणं प्रोक्तं परं ब्रह्म गौणमाग्नेयमुच्यते गौणं नानाविधं वि
द्धि लक्ष्म विदांवर अग्निहोत्रादिजं तद्वद्विरजाहोमजं मुने औपासनसमुद्भूतं समिद
मग्निसमुद्भवं पचनाग्निसमुद्भूतं दावानलसमुद्भवं [illegible] भस्मभेदानां वर्णभेदेन व्य
वस्थोक्ता स्कांदे ब्रह्मक्षत्रियवैश्यानां अग्निहोत्रसमुद्भवं शूद्राणां श्रोत्रियागारपचना
ग्निसमुद्भवं अन्येषामन्त्यानां सर्वेषां दावानलोद्भवं आश्रमभेदेनापि व्यवस्था

लिं०चं० २७ 6

तत्रैव — समिदग्निसमुद्भूतं धार्यं वै ब्रह्मचारिभिः अग्निहोत्रसमुद्भूतं गृहस्थैर्वनवासिभिः श्रो
ताग्निरक्षितायेच नैवामौपासनोद्भवं शूद्रहस्ताद्द्विजैर्भस्म नग्राह्यं तदा हस्मरभाजः शूद्रहस्त
स्थितं भस्म न हि धार्यं द्विजातिभिः शूद्रैरंत्यजहस्तस्थं न धार्यं भस्म जातुचित् धारणेमंत्रानाह पु
लस्त्यः अग्निरित्यादिभिर्मंत्रैः शुद्धं भस्माभिमंत्रितं शिवमंत्रेण वा धार्यं मंत्रेणाष्टाक्षरेण वा
गायत्र्या वापि देवर्षे मंत्रेण प्रणवेन वा एतेषां फलविशेषं स एवाह करोति शिवमंत्रेण यस्त्रिपु
ण्ड्रं द्विजोत्तमः स तु शूलधरः सौम्यः शिवलोके महीयते अष्टाक्षरेण मंत्रेण यः करोति त्रि
पुण्ड्रकं विष्णोः पदमवाप्नोति नान्यथा श्रुतिचोदितं सौरं पदमवाप्नोति गायत्र्या मुनिस
त्तम प्राप्नोति ब्रह्मणो रूपं प्रणवेन न संशयः अष्टाक्षरमंत्रस्तु ओं नमो नारायणायेति
गायत्र्यपि सर्वसाधारणा ज्ञेया विष्णुपदसौरपदयोः फलत्वावगमात् अथ धारणे वर्णा
श्रमभेदेन मंत्रभेदमाह लैंगे त्रियायुषेति मंत्रेण त्रिपुंड्रं ब्रह्मचारिणो अग्निरित्यादि
भिर्मंत्रैः पंचब्रह्ममयैस्तथा शिवयविकेन मंत्रेण तारेण च तथैव च पूर्वाक्षरेण मंत्रेण प्र
णवेनान्वितेन च त्रिपुंड्रं धारयेन्नित्यं गृहस्थश्च वनाश्रमी प्रणवेनैव संधार्यं संन्यासा
श्रमवर्तिभिः नमोंतेन शिवेनैव धार्यं शूद्रैः स्त्रीभिस्तथा अन्येषामपि सर्वेषां विनाम

पुरा २७

त्रेणास्त्वत्र भस्मनो धारणं प्रोक्तं नित्यं शैवागमेषु च उद्धूलनं त्रिपुंड्रं च द्विविधं धारणं स्मृतं
अत्र केचित् त्रिपुंड्रोद्धूलनयोः समुच्चयेन धारणं नेच्छंति कामाकामफलहरं तिव उद्धूलनेऽप्य
नामकत्रिपुंड्रादीनि धारयेत् इति बृहज्जाबाले तथा वायवीयसंहितायां भस्मनोद्धूलनं
चैव कस्मात् समानं त्रिपुंड्रकैः तस्मात् त्रिपुंड्रमेव कलिखंडद्धूलनं विनेति तदसत् उद्धूलनं त्रि
पुंड्रं च नित्यं धार्यं प्रयत्नतः उद्धूलनं त्रिपुंड्रं च मनसापि न लंघयेत् इति केदारखंडे समुच्चयवि
धानात् उद्धूलनेऽपवादाक्तश्चादित्यनेन तस्मात् क्रस्यन्ते द्वयोर्विधीयते इति बृहज्जाबालस्मात्रायः
वायव्यसंहितास्थवचनं त्रिपुंड्रस्तुतिपरं विद्येश्वरसंहितायामपि तस्मादुद्धूलनपूर्वं त्रिपुं
ड्रं धारयेत्परमिति समुच्चयो विहितः उद्धूलनं द्विविधं पूजार्थमपूजार्थं चेति अत्र पूजनार्थं स
जलेन भस्मनैव कार्यं अपूजार्थं तु केवलेन भस्मनैव कार्यं भस्मनोद्धूलनं कार्यं ब्राह्मणेन विदो
षतः पूजाकाले न सजलं पूजार्थं निर्जलं भवेदिति विद्येश्वरसंहितावचनम् शरदतोयेन शु
लेन भस्मना मेलनं भवेदिति बृहज्जाबालेऽपि तथोक्तत्वाच्च केचित्तु मध्याह्नोत्तराकुजलेयु
क्तेनोयेन तद्वर्जयेदिति वचनात् मध्याह्नात्प्राक् सजलेन भस्मना तदूर्ध्वं केवलेनेति व्य
वस्थामाहुः तन्न दिवा वा यदि वा रात्रौ नारी वाथ नरोऽथवा पूजार्थं सजलं भस्म अपूजार्थं के
वलं भवेदिति विद्येश्वरसंहितायां मध्याह्नादूर्ध्वमपि सजलस्यैव विधानात् अथ वाम ध्यान्हा

7

परतो जलनिषेधो वनस्थप्रवृत्तिकन्यादीक्षाहीनविषयः तदुक्तं स्मृतिसंग्रहे धार्यं भस्मत्रिपुंड्रं तु गृ
हिणा जलसंयुतं सर्वकालमेवं स्त्रीणां व्रतिनां जलवर्जितं वनस्थप्रवृत्तिकन्यानां दीक्षाहीननृणां
तथा मध्याह्नात्प्राक्जलेनैवं उक्तं परतो जलवर्जितं त्रिपुंड्रं तु सजलेनैव कार्यं तदुक्तं तत्रैव सर्वदा
सजलं भस्म त्रिपुंड्रेणैव धारयेदिति तथा त्रिपुंड्रे सजलं भस्म प्रज्ञो कुर्वीत मानवः शिवपू
जाफलं सांगं तस्यैव हि विनिश्चितमिति सूतसंहितायां भस्मना सजलेनैव धारयेच्च त्रिपुं
ड्रकमिति समन्त्रं वा विमन्त्रं वा द्विजेंद्रः शूद्रवैदिकः धारयेत्सादरं नित्यं भस्म वेदोक्तमार्गतः
वेदोक्तेनैव मंत्रेण सितं भस्माग्निहोत्रजं धारयेद्वैदिकः प्राज्ञस्त्रिपुंड्रोद्धूलनात्मना नित्यं
कुर्यात्त्रिपुंड्रं मम स्यैकं पुरुषार्थैकसाधनं शूद्रं तु रमामाद्यापि वैदिको नैव धारयेत् पुंड्रांतरं कदा
चिद्वाप्यश्रौतं शूद्रवैदिकः धारयेद्यदि मोहेन पतत्येव न संशयः यत्तु न्यासः ज्ञानस्वतीतोर
संभूतं नामदं मूर्ध्नि विभर्त्ति यः विभर्त्ति रूपमर्कस्य तमोनाशाय केवलं तथा सत्यव्रतः ऊर्ध्व
पुंड्रो मृदा कुर्यात् भस्मनेत्याचेय स्पष्टइदपने सर्वागमेऽपि शुद्धात्मा पूज्य एव न संशयः वृहन्नारदी
ये ऊर्ध्वपुंड्रं यः करोति जलसम्मिलम् तिलकं नेत्रवने त्वं तस्य स्यान्मृदुदोषविभ्रमया त्कलौ
यज्ञो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणं वृथा भवति विप्रेंद्रा ऊर्ध्वपुंड्रं विना कृतं ब्रह्म
डेपि अशुचिर्वाप्यनाचारो मनसा पापमाचरन् शुचिरेव भवेन्नित्यं ऊर्ध्वपुंड्रांकितो नरः